

## РУСЬКА Й ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВИ У «ДІОПТРИ» ВІТАЛІЯ З ДУБНА (ВЕВІС, 1612 РІК)

«Діоптра» Віталія з Дубна – вельми відомий філософський текст початку XVII століття, опублікований у Вевісі в типографії Вільнюського братства 1612 року. Деінде я вказала на його значення для формування тогочасного філософського дискурсу [1]. Тут детальніше спинюся на графіко-орфографічних особливостях стародруку, зосередившись на явищах взаємодії літературних та живих розмовних мов Великого Князівства Литовського.

Передмову до книги написано руською мовою, а основний текст – церковнослов'янською. Очевидно, що риси живої української мови так чи інакше мають бути засвідчені в обох частинах.

У передмові фіксуємо низку написань, що відображають рефлексії фонетичних процесів дописемного періоду й належать до східнослов'янських ознак на відміну від південнослов'янських, збережених як норма в основному церковнослов'янському тексті.

| Явище           | Приклади з передмови              | Приклади з основного тексту              |
|-----------------|-----------------------------------|------------------------------------------|
| рефлекси *dj:   | вожа 'вождя'                      | невѣжа                                   |
| Акання          |                                   | помагаєть, съгараєть,<br>працуати обѣди, |
| Повноголос      | перешкодою, до болота,<br>короною | молоти муку                              |
| початкове [го-] | розуму, роз(ѣ)мышлати             |                                          |

Можливо, у дописемному ж періоді сформувалося й т.зв. друге повноголосся:

|                    |                                                                |                                            |
|--------------------|----------------------------------------------------------------|--------------------------------------------|
| Друге повноголосся | Претерѣпѣваѣй, польна,<br>оутвер(ѣ)жденный,<br>продол(ѣ)жаю(т) | тер(ѣ)пеніє,<br>тол(ѣ)ковати,<br>чер(ѣ)вми |
|--------------------|----------------------------------------------------------------|--------------------------------------------|

До північноукраїнських діалектних рис віднесемо явище зміни \**ę* > [e] в ненаголошеній позиції, що її потрактовують як виразно північноукраїнську, Є. Карський підкреслював, що вона притаманна лише південним і південно-білоруським гово́рам, у цьому збіг із північно-малоруськими говорами [2: 15]. Проте засвідчена в простомовній передмові, ця риса в основному тексті не оприявнена: *мовечы, провадечы, паме(т)ки, хочечы, ненавидечы*.

Спільні з білоруською мовою діалектні риси, появу яких можна датувати IX–XII ст.:

|                       |                          |                              |
|-----------------------|--------------------------|------------------------------|
| Диспалаталізація [p'] | <i>монастыровъ,</i>      | <i>тварь бжѣа, умер(ъ)шу</i> |
|                       | <i>монастыра</i>         | <i>Цару Єгипет(ъ)ску,</i>    |
| Диспалаталізація [ц'] | <i>Пророцы, купцовъ,</i> | <i>слѣпецъ, мудрецъ,</i>     |
|                       | <i>Бгомо(л)цы, Иноцы</i> | <i>вол(ъ)чецъ, ѿцъ</i>       |
| Ствердіння шиплячих   | <i>Нашъ, шуучы,</i>      | <i>помощъ, пецъ,</i>         |
|                       | <i>продавши, опрочъ</i>  | <i>въчьныа, немоцъ</i>       |

Сукупність найдавніших рис, які теж із великою мірою вірогідності відносять до протоукраїнських:

|                                         |                                                |                                               |
|-----------------------------------------|------------------------------------------------|-----------------------------------------------|
| Перехід [e] в [o] після шиплячих і [j]  | <i>хотящому, приходящой</i>                    | <i>въ высочайшомъ,</i>                        |
|                                         |                                                | <i>нежели въ нижайшомъ сану</i>               |
| Поява української фонемі [ý]            | <i>користи, о(т)ригающѣа</i>                   | <i>похваляеми, аггѣли,</i>                    |
|                                         |                                                | <i>въспрѣймещи, раби (Н.в.мн), зиблющееса</i> |
| Написання ги, ки, хи                    | <i>дорогихъ, похилымъ, други(й), Литовскѣе</i> | <i>о(т) всихъ великихъ</i>                    |
|                                         |                                                |                                               |
| Вставний приголосний [j] у запозиченнях | <i>дѣаволь, хрѣстѣан(ъ)скаа</i>                | <i>дѣавол(ъ)ское, Їюдь,</i>                   |
|                                         |                                                | <i>хр(с)тѣанинь</i>                           |

Важливою ознакою простої мови є відображення на письмі різних рефлексів на місці етимологічної фонемі \**ě*:

|                |                               |                    |
|----------------|-------------------------------|--------------------|
| Плутання ѣ з е | <i>леса, видети, целости,</i> | <i>тер(ъ)пеніе</i> |
|                | <i>оферуемъ, ѡ речи</i>       |                    |
|                | <i>посполитое, в' нашомъ</i>  |                    |
|                | <i>рускомъ народе</i>         |                    |

|                |                         |                                                                                             |
|----------------|-------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|
| Плутання ʒ з и | <i>преобидив(ъ)шимъ</i> | <i>растицаем(ъ)са, аще бы<br/>ра(з)смотрилъ,<br/>проувите добродѣтель,<br/>не проувиستي</i> |
|----------------|-------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|

До наслідків утрати зредукованих фонем належать такі явища:

|                                                                    |                                                           |                                                                          |
|--------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------|
| Вставні голосні                                                    | <i>поленъ</i>                                             | <i>богатествъ, Алезандеръ,<br/>Египетъ, дружествъ или<br/>богатествъ</i> |
| Поява [ʏ] після<br>сонорного на місці<br>слабкого<br>зредукованого | <i>открыю(т)</i>                                          | <i>съкрыва(й), крыет(ъ)са</i>                                            |
| Асимілятивні<br>процеси поміж<br>приголосними                      | <i>з гибели, здоровьи,<br/>роскоши, одъдаючи</i>          | <i>ицадїа бѣаху худи, ни<br/>збирають въ</i>                             |
| Асиміляція *j                                                      | <i>по(д)стъню,<br/>збаве(н)ю, оуда(н)а,<br/>начи(н)е,</i> | _____                                                                    |
| Дисиміляція<br>приголосних                                         | <i>ишо, штобы, шкло,<br/>ништо</i>                        | _____                                                                    |
| Спрощення<br>приголосних                                           | _____                                                     | <i>въ празности, праз(ъ)никъ<br/>празнують</i>                           |
| Вставлення<br>приголосних                                          | _____                                                     | <i>раз(ъ)друшаєт(ъ)са (55),<br/>раз(д)рушиша</i>                         |
| Чергування у//в                                                    | <i>в(ъ)весь</i>                                           | _____                                                                    |
| Втрата початкового<br>[i]                                          | <i>маєтъ, мѣла</i>                                        | _____                                                                    |

До новозасвоєних фонем належить /g/, яка передається за допомогою диграфа кг: *кгреу'кого, кгмахи, кгды*.

У правописі і руської передмови, і церковнослов'янського тексту відображено типові ознаки української мови того часу. Досліджувана редакція церковнослов'янської мови відбиває рефлексії давніх протосхіднослов'янських процесів, добре збережених архаїчними говірками північного українського наріччя. Вони подекуди виявляються спільними з південно-білоруськими особливостями [2: 15]; низку цих явищ

кваліфікують як т.зв. поліський стандарт руської мови [3], [4: 33–122]. У церковнослов'янському тексті не зафіксовано, проте, пізніх українських говірних явищ на кшталт прогресивної асиміляції [i], натомість у передмові немає випадків написань, пов'язаних із аканням.

1. Naienko Halyna M. 2021. The philosophical ideas in the *Dioptra* or *The Mirror of human living in the word*, and the language of the scientific discourse in the 17<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> centuries. *Logos*, 108: 22–30.
2. Мойсієнко Віктор М., Ніка Оксана І. 2013. “Проста мова” в Україні та Білорусі XVI ст. Київ: НБУВ.
3. Danylenko, Andrii. 2006. Prostaja Mova, *Kitab*, and Polissian Standard. *Die Welt der Slaven*, 51: 80–115.
4. Мойсієнко Віктор М. 2016. *Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя*. Київ: ВЦ “Академія”.